

ОСОБИСТІСНИЙ ПІДХІД ЯК МЕТОДОЛОГІЧНА ОСНОВА ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБИСТІСНО ОРІЄНТОВАНОЇ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ ВЧИТЕЛІВ МАТЕМАТИКИ ДО НАУКОВО-ДОСЛІДНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Овчинникова Марина Вікторівна,

кандидат педагогічних наук, доцент кафедри математики теорії та методики навчання математики, докторант РВНЗ «Кримський гуманітарний університет», м Ялта

Постановка проблеми. Суспільно-економічні зміни викликали потребу до переосмислення засад існування сучасної вищої школи і до пошуку нового сенсу її існування. Вітчизняні науковці та педагоги-практики знову звернулися до педагогічного пошуку, розробки нових освітніх концепцій, що мають своєю методологічною основою особистісно орієнтований підхід, присвячені особистісно орієнтованому навчанню та вихованню, розробці та теоретичному обґрунтуванню різних напрямків особистісно орієнтованих технологій.

В межах цих досліджень сучасна вища освіта розглядається як найважливіший чинник становлення і розвитку особистості людини як індивідуальності. Вона є невід'ємною частиною складного соціокультурного середовища. Знаходячись в цьому середовищі, кожна людина, з одного боку, засвоює її цінності, вимоги, до них адаптується, а з іншої – активно створює для себе необхідні умови входження в культуру суспільства, згідно зі своїми індивідуальними особливостями, світоглядними цінностями і особистісними установками. Освіта забезпечує не лише пізнання світу, але і розвиток особистості в її індивідуальності, неповторній своєрідності [9].

Аналіз досліджень і публікацій показав, що Як справедливо зазначає Є. Полат, завдання інтелектуального і морального розвитку особистості (одне без іншого дуже небезпечно) на сучасному етапі набули особливої актуальності. В умовах вч перед викладачем стоїть завдання організації такого освітнього процесу, що спрямований не просто на засвоєння студентами знань, а умінь їх творчо використовувати для отримання нового знання, розвитку їх самостійного критичного мислення. Тобто йдеться про необхідність розвитку особистості, а не деякого середнього студента. Пріоритетним напрямком має бути особистісно орієнтована педагогіка, особистісно орієнтовані педагогічні технології [19]. Таким чином, стратегічні напрями розвитку освітніх систем, у тому числі, системи вищої освіти, в сучасному суспільстві очевидні: інтелектуальний і моральний розвиток людини на основі залучення її в різноманітну самостійну доцільну діяльність в різних областях знання. Саме особистісний підхід, на наш у думку, є реальним засобом досягнення цієї мети.

Реалізація гуманістичних начал в освіті є фундаментом її розвитку в сучасних умовах. Відповідно до цього О. Новиков формулює чотири основні ідеї розвитку освіти як цілісної системи. В даному випадку поняття «ідея» вчений розглядає у філософському сенсі – як провідна думка, як вищу форму пізнання світу, що не лише відбиває об'єкт вивчення, але і спрямована на його перетворення. У цьому сенсі ідеї в науці не лише підсумовують досвід попереднього розвитку знання, але і служать основою для синтезу знання в деяку цілісну систему і визначення нових шляхів вирішення проблем. Вказані ідеї охоплюють чотириох основних суб'єктів, на яких спрямовані цілі освіти: особистість, суспільство, виробництво і сама сфера освіти.

Перша ідея (в діаді освіта – особистість) – гуманізація освіти як корінний поворот від її технократичної мети як забезпечення виробництва кадрами, їх пристосування потребам виробництва, до гуманістичних цілей становлення і розвитку особистості, створення умов для її самореалізації.

Друга ідея (в діаді освіта – суспільство) – демократизація освіти як перехід від жорсткої централізованої і повсюдно однакової системи організації навчання до створення умов і можливостей для кожного учбового закладу, кожного педагога і учня якнайповніше розкрити свої можливості і здібності, особовий потенціал.

Третя ідея (в діаді освіта – виробництво) – випереджаюча освіта: рівень загальної і професійної освіти людей, рівень розвитку їх особистості повинен випереджати і формувати рівень розвитку виробництва.

Четверта ідея витікає з рефлексії, тобто звернення об'єкту на самого себе, категорії освіти (адже споживачем освіти є і сама система освіти) – ідея безперервної освіти як перехід від конструкції «освіта на все життя» до конструкції «освіта кризь усе життя» [14, с. 42-43].

Перелічені ідеї розвитку освіти виступають методологічними підставами реалізації особистісного підходу.

Мета статті – розглянути теоретичні засади особистісного підходу в сучасних психолого-педагогічних дослідженнях у контексті дослідження особистісно орієнтованої підготовки майбутніх вчителів математики до науково-дослідницької діяльності.

Виклад основного матеріалу. Особистісний підхід в педагогіці заснований на визнанні права кожного з учасників освітнього процесу бути особистістю, що здатна до самовизначення, вільного вибору свого життєвого шляху, особистістю, що уміє скористатися правом на реалізацію власних мотивів і цінностей, правом на формування власного унікального відношення до себе і інших, до навколишньої дійсності. Як справедливо стверджує В. Шадріков, – ця якісна індивідуальність і повинна враховуватися в навчальному процесі, саме нею багато в чому визначається інтерес і успіхи того, хто навчається, вибір навчальних предметів і своєрідність індивідуальної освітньої траєкторії [21, с. 123].

Розглянемо теоретичні засади особистісного підходу в освіті. Аналіз психолого-педагогічної літератури, сучасних дисертаційних досліджень показав використання у науковому світі близьких за сутністю підходів: особистісно (людино) центрований (Е. Гусинський, К. Роджерс), особистісно (людино) відповідний (Н. Анциперова, А. Хуторської), особистісний, особистісно орієнтований.

Так, наприклад, дослідження, що проведені Е. Гусинським [7] у сфері освіти, дозволили виділити принципи особистісного підходу (моделі побудови сучасної освіти в будь-якій області): людина – неповторна цінність і цілісність; мета – сам для себе і для світу; активна, творча істота; відкрита система; прийняття суб'єктом освітнього процесу; процес діалогу «суб'єкт-суб'єкт» в освіті; вільний розвиток суб'єкта; персоналізація педагогічної взаємодії, яка вимагає адекватного включення особистісного досвіду (почуттів, переживань, емоцій, відповідних ним дій і вчинків); самоврядування процесів з опорою на допомогу інших суб'єктів (на управління); пошук і надання змісту освіти особистісного сенсу; відкриття в собі і у навколишньому світі змісту; творчість над світом і самим собою як метод освіти; проектування майбутнього як мета; прийняття і побудова освітнього середовища як умови існування освітніх процесів; реалізація принципу професійно-етичної взаємовідповідальності (не йти на повіді у обставин, що складаються в педагогічному процесі, а творити ці обставини, розробляти власну стратегію, свідомо і планомірно вдосконалювати себе).

Н. Анциперова, з позицій особистісно відповідного підходу підкреслює, що особистісний підхід є послідовним відношенням педагога до вихованця як до особистості, самосвідомого і відповідального суб'єкта власного розвитку і

суб'єкта виховної взаємодії. Але дослідниця підкреслює, що важливо не лише визнання особистості, відношення до неї як до суб'єкта, але і взаємодія з ним згідно його даності і потенційними можливостям. Цей фактор і враховує особистісно відповідний підхід, який, на наш погляд, є одним з проявів людино відповідного підходу. На думку А.Хуторського, відмінність людино відповідного підходу від людино орієнтованого або людино центрованого така: відповідність – це відповідність образу, а центрованість – це використання образу людини як об'єкту дії – мішені. Людино відповідність означає не суперечність образу людини, а відповідність цьому образу. Людино відповідний підхід близький за сутністю людино створенню, в якому створення людини і є процесом її освіти, тобто переходу від потенційно закладеної можливості до її втілення в реальності [20].

Але підходи, що розглянуті вище на сучасному етапі розвитку освіти знаходяться ще тільки у стані філософського осмислення та теоретико-методологічного обґрунтування, коли як особистісний підхід є предметом вивчення багатьох науковців, та має досить широке практичне впровадження.

Відмітимо, що терміни особистиний та особистісно орієнтований підхід в сучасних психолого-педагогічних дослідженнях використовуються як синонімічні, тому ми будемо використовувати перший з них.

В дослідженнях Д. Белухіна, Е. Бондаревської, Е. Зеєра, Л. Качалової, С. Кульневича, О. Пехоти, А. Старевої, В. Серикова, І. Якіманської сутність змісту особистісного підходу в освіті розкривається через порівняння його з традиційною освітою, яка характеризується знанієвим і соціократичним спрямуванням, але всі дослідники стверджують, що визначення ролі особистісного підходу в сучасній педагогіці має найважливіше значення, оскільки є не що інше, як своєрідне позначення функціонування людини в системі соціально-педагогічних і інших відносин.

У педагогічному словнику особистісний підхід визначається таким чином: це послідовне ставлення педагога до вихованця як до особистості, як до самосвідомого відповідального суб'єкта власного розвитку і як до суб'єкта виховної взаємодії. Особистісний підхід передбачає допомогу вихованцю в усвідомленні себе особистістю, у виявленні, розкритті його можливостей, становленні самосвідомості, в здійсненні особистісно значущих і суспільно прийнятних самовизначень, самореалізації, самоутвердження [4, с.280].

Як стверджує О.Пехота, особистісний підхід доцільно розглядати, як важливий психолого-педагогічний принцип, основу якого складає сукупність вихідних теоретичних положень про особистість та практичних методичних засобів, що сприяють її цілісному розумінню, вивченню та гармонійному розвитку [17, с.57]. Це певний методологічний інструментарій, що спирається на синтез виводу психологічної та педагогічної наукою закономірностей побудови, функціонування та розвитку особистості.

За трактуванням М. Вікуліної, особистісний підхід в педагогіці розглядає людину як абсолютну цінність, що припускає гуманне відношення до особистості, що розвивається, в діаді „суб'єкт-студент – суб'єкт-викладач”, яке побудоване на принципах співпраці і свободи вибору студентом змісту освіти з метою задоволення освітніх, духовних і життєвих потреб [3].

На думку Е. Зеєра, особистісний підхід це «становлення духовності особистості, що дозволяє їй реалізувати свою природну, біологічну і соціальну сутність. Метою виховання є створення умов для задоволення потреби бути особистістю духовно багатою, морально стійкою, психічно здоровою» [9, с. 34].

А. Маслоу вважає, що основою особистісного підходу в педагогіці є гуманізм і включає в цей підхід виховання вільної особистості і розвиток її самостійності; індивідуалізацію виховання і визнання пріоритету особистісного перед громадським; організацію виховання на основі єдності соціальної, психічної і біологічної; всіляке задоволення пізнавальних потреб особистості; виявлення і реалізацію особистісного потенціалу тих, хто навчається; розвиток внутрішнього світу дитини» [13, с. 305].

І. Якіманська вважає, що в основі особистісного підходу „лежить визнання індивідуальності, самоцінності кожної людини, її розвитку не як колективного об'єкту, але, передусім, як індивіда, наділеного своїм неповторним суб'єктивним досвідом” [22, с. 9].

Особистісний підхід вимагає врахування якісних характеристик особистісних психічних процесів майбутнього вчителя. Є.Полат відмічає, що відповідно до особистісного підходу „зусилля педагога мають бути спрямовані на організацію продуктивної діяльності, створення найбільш сприятливих умов для такої діяльності” [15, с. 74].

Реалізацію особистісного підходу Л.Качалова розглядає крізь призму педагогічної підтримки і вказує, що в його основі лежать сопроцеси і самопроцеси, що мають спрямування на розкриття особистісного потенціалу і створюють умови для самоактуалізації особистості. [11, с. 65].

На думку І. Котлярової, „особистісний підхід до освіти є цілісною системою наукових положень, що обґрунтовують можливість здійснювати освіту кожної людини з врахуванням його природного потенціалу і здібностей, що склалися” [12, с.143].

Аналіз наведених дефініцій особистісного підходу показав, що категорія особистісного підходу не має однозначних тлумачень. По-перше, особистісний підхід розглядається як концепція, в якій мета вчителя полягає в формуванні особистості, що задовольняє потребам суспільства. По-друге, особистісний підхід розглядається як спосіб надання особистісного сенсу навчанню. По-третє, особистісний підхід розглядається як ключовий методологічний інструментарій для організації освітнього процесу, від якого залежить ефективність переорієнтації системи освіти в цілому та навчання зокрема на розвиток особистості того, хто навчається. По-четверте, особистісний підхід розглядається як відношення до того, хто навчається в умовах особистісно орієнтованого навчання. Але при розбіжності в трактування поняття особистісного підходу спільним є орієнтація на розвиток особистості того, хто навчається. Доповнимо до сказаного, що Е. Бондаревська розглядає особистісний підхід як основний шлях модернізації сучасної освіти [2].

У нашому дослідженні ми дотримуємось такої дефініції: особистісний підхід в освіті – це методологічна орієнтація в педагогічній діяльності, що дозволяє за допомогою опори на систему взаємопов'язаних понять, ідей і способів дій забезпечувати і підтримувати процеси самопізнання, самопобудови і самореалізації особистості того, хто навчається, розвитку його неповторної індивідуальності. Найбільш важливі аспекти цього феномену такі: по-перше, особистісний підхід являється, передусім, орієнтацією в педагогічній діяльності; по-друге, він є комплексним утворенням, що складається з понять, принципів і способів педагогічних дій; по-третє, цей підхід пов'язаний із спрямуванням педагога сприяти розвитку індивідуальності того, хто навчається, прояву його суб'єктних якостей.

Іншими словами, у контексті нашого дослідження ми розглядаємо особистісний підхід як методологічну орієнтацію власної педагогічної діяльності з організації науково-дослідницької діяльності майбутніх вчителів математики, яка дозволяє за допомогою опори на систему взаємозв'язаних понять, ідей і способів дій, що є базовими для особистісно орієнтованої освіти, забезпечити і підтримати процеси самопізнання, самопобудови і самореалізації особистості студентів в процесі їх науково-дослідницької діяльності.

Відмітимо, що особистісний підхід розглядається як тактика, що припускає виявлення практичних аспектів вирішення проблеми на підставі сукупності наукового досвіду. З точки зору методології особистісний підхід дозволяє виявити специфіку побудови діяльності учасників процесу на основі пошани до особистості, довіри до неї, виявити роль і місце суб'єктів освітнього процесу і забезпечити розкриття і максимальне використання суб'єктного досвіду.

До основних ознак особистісного підходу в освіті відносяться (І. Зімня, Е.Зеер): організація суб'єкт суб'єктної взаємодії; створення умов самоактуалізації студентів; активізація студентів; забезпечення зовнішніх і внутрішніх мотивів студентів; отримання задоволення від вирішення індивідуальних навчальних завдань та завдань, що виконуються в співпраці з іншими; забезпечення умов для самооцінювання, саморегуляції і самоактуалізації; перенесення акценту у функціях педагога на позицію фасилітатора. [9; 10]. Ці ознаки знаходять відображення та продовження в дослідженні [18, с.45], де стверджується, що центральним положенням особистісного підходу у вищому педагогічному навчальному закладі є новий погляд на особистість студента і викладача університету, що включає такі основні позиції: особистість студента є унікальним явищем, тому вона гідна поваги (навіть якщо не є зразковою); особистість, її професійний розвиток є метою педагогічної системи університету; студент є не об'єктом, а суб'єктом психолого-педагогічної підготовки.

До структури особистісного підходу, як методологічного явища, входять три основних складові (поняття; принципи; прийоми та методи), характеристика яких така.

Перша складова особистісного підходу – основні поняття, що є головним інструментом при здійсненні педагогічних дій та дозволяють педагогові свідомо і обґрунтовано будувати педагогічний процес. Відсутність їх у свідомості педагога або спотворення їх сенсу обмежують або навіть роблять неможливим усвідомлене і цілеспрямоване застосування особистісної орієнтації педагогічної діяльності.

Основними поняттями особистісного підходу є такі:

індивідуальність – неповторна своєрідність людини або групи, унікальне поєднання в них одиничних, особливих і загальних рис, що відрізняє їх від інших індивідів і людських спільностей;

особистість – системна якість, що постійно змінюється, проявляється як стійка сукупність властивостей індивіда і що характеризує соціальну сутність людини;

самоактуалізована особистість – людина, що усвідомлено і активно реалізує прагнення бути собою, якнайповніше розкрити свої можливості і здібності;

самовираження – процес і результат розвитку і прояву індивідом властивих йому якостей і здібностей;

суб'єкт – індивід або група, що мають усвідомлену і творчу активність і свободу в пізнанні і перетворенні себе і навколишньої дійсності;

суб'єктність – якість окремої людини або групи, що відображає здатність бути індивідуальним або груповим суб'єктом і виражається мірою володіння активністю і свободою у виборі і здійсненні діяльності;

«Я-концепція» – система уявлень про себе, що усвідомлює і переживає людина, на основі якої вона будує свою життєдіяльність, взаємодію з іншими людьми, відносини до себе і оточення [1; 6];

вибір – здійснення людиною або групою можливості обрати з деякої сукупності найбільш прийнятний варіант для прояву своєї активності;

педагогічна підтримка – діяльність педагогів по наданню превентивної і оперативної допомоги дітям в рішенні їх індивідуальних проблем, пов'язаних з фізичним і психічним здоров'ям, спілкуванням, успішним просуванням в навчанні, життєвим і професійним самовизначенням.

Друга складова особистісного підходу – початкові положення і основні правила побудови процесу навчання і виховання молоді, принципи особистісного навчання: само актуалізації, індивідуальності, суб'єктності, вибору, творчості і успіху, мотивованого навчання.

Принцип самоактуалізації. У кожній людині існує потреба актуалізації своїх інтелектуальних, комунікативних, художніх і фізичних здібностей. Важливо спонукати і підтримати прагнення студентів до прояву і розвитку своїх природних і соціально надбаних можливостей.

Принцип індивідуальності. Створення умов для формування індивідуальності особистості студента і педагога – це одне з головних завдань вчн. Необхідно не лише враховувати індивідуальні особливості студента, але і всіляко сприяти їх подальшому розвитку. Кожна людина має бути собою, знати свій образ.

Принцип суб'єктності. Індивідуальність властива лише тій людині, яка реально має суб'єктні повноваження і уміло використовує їх в побудові діяльності, спілкування і відносин.

Принцип вибору. Педагогічно доцільно, щоб студент жив, вчилася і виховувався в умовах постійного вибору, мав суб'єктні повноваження у виборі мети, змісту, форм і способів організації навчально-виховного процесу і життєдіяльності у вчн [7; 8].

Принцип творчості і успіху. Індивідуальна і колективна творча діяльність дозволяє визначати і розвивати індивідуальні особливості молоді і унікальність навчальної групи. Завдяки творчості молода людина виявляє свої здібності, дізнається про «сильні» сторони своєї особистості. Досягнення успіху в тому або іншому виді діяльності сприяє формуванню позитивної «Я-концепції» студента, стимулює здійснення ним подальшої роботи з самовдосконалення і самопобудови свого «я»;

Принцип мотивованого навчання. Мотивація навчання включає як зовнішні компоненти (обґрунтування ясних і зрозумілих для студента цілей навчання), так і внутрішні компоненти (активацію внутрішніх можливостей людини і його бажання удосконалити себе в професійній сфері).

Третя складова особистісного підходу – це технологічна складова, що включає найбільш адекватні для особистісної орієнтації способи педагогічної діяльності. Технологічний арсенал особистісного підходу, на думку Е. Бондаревської [2], складають методи і прийоми, що відповідають вимогам діалогічності, мають діяльно-творчий характер, спрямованість на підтримку індивідуального розвитку того, хто навчається, надання йому необхідного простору, свободи для прийняття самостійних рішень, творчості, вибору змісту і способів навчання і поведінки. Крім того, до цього включати в цей арсенал діалог, ігрові і рефлексії методи і прийоми, а також способи педагогічної підтримки особи дитини в процесі його саморозвитку і самореалізації.

Наявність знань про сутність, побудову і структуру особистісного підходу дозволяє педагогові цілеспрямовано і ефективно моделювати і будувати особистісно орієнтовані конкретні навчальні і виховні заходи.

Таким чином, особистісний підхід має три основні складові: основні поняття, що є головним інструментом при здійсненні педагогічних дій та дозволяють педагогові свідомо і обґрунтовано будувати педагогічний процес; початкові положення і основні правила побудови педагогічного процесу; принципи особистісного навчання: самоактуалізації,

індивідуальності, суб'єктності, вибору, творчості і успіху, мотивованого навчання; технологічну складова, що включає найбільш адекватні для особистісної орієнтації способи педагогічної діяльності. Особистісний підхід є методологічною основою дослідження дослідження особистісно орієнтованої підготовки майбутніх вчителів математики до науково-дослідницької діяльності.

Резюме. У статті аналізується поняття „особистісний підхід”, що розглядається як методологічна основа дослідження особистісно орієнтованої підготовки майбутніх вчителів математики до науково-дослідницької діяльності.

Ключові слова: особистісний підхід в освіті, особистісний підхід до навчання.

Резюме. В статье анализируется понятие «личностный подход», которое рассматривается как методологическая основа исследования личностно ориентированной подготовки будущих учителей математики к научно-исследовательской деятельности. **Ключевые слова:** личностный подход в образовании, личностный подход к обучению.

Summary. A concept «Personality approach», which is used as methodological basis of research of the personality oriented preparation of future teachers of mathematics to research activity, is analysed in the article. **Keywords:** personality approach in education, personality going near teaching.

Література

1. Бернс Р. Развитие «Я» концепции и воспитание [Текст] / Р. Бернс. – М., 1986. – 210 с.
2. Бондаревская Е.В. Личностно ориентированный подход как основной путь модернизации образования: Доклад на августовской конференции работников образования г.Ростова-на-Дону /Е.В.Бондаревская. – Ростов-на-Дону, 2002. – 48 с.
3. Викулина М. А. Личностно-ориентированный подход в педагогике: теоретическое обоснование и пути реализации: Учеб. пособ. / М. А. Викулина. – Н. Новгород: Изд-во НГЛУ им. Н.А. Добролюбова, 2004. – 296 с.
4. Гончаренко С. Український педагогічний словник. – К.: Либідь, 1997. – 374 с.
5. Гусинский Э. Н. Образование личности: Пособие для преподавателей / Э. Н. Гусинский, Ю. И. Турчанинова. – М.: Интерпракс, 1994. – 134 с.
6. Деркач, А.А. Реализация концепции «Я» в системе жизненных отношений личности [Текст] / А.А. Деркач. – М.: РАУ, 1993. – 137 с.
7. Збанацкая, А.Б. Индивидуальные стили обучения и мотивация обучающегося [Текст] // Аспирант и соискатель. – 2004. – № 5. – С. 342-347.
8. Збанацкая, А.Б. Некоторые аспекты проблемы стилевых особенностей обучения студентов ВУЗа [Текст] // Прикладная психология. — 2006. – №6. – С. 28-37.
9. Зеер, Э.Ф. Профессиональное становление личности инженера-педагога [Текст] / Э.Ф. Зеер. – Свердловск, 1988. – 117 с.
10. Зимняя И.А. Педагогическая психология: Учеб. пособие для студентов вузов. – Ростов н/Д: Феникс, 1997. – 476 с.
11. Качалова, Л.П. Возрастная психология с основами возрастной педагогики: Личностная педагогика [Текст]: учеб. пособие для студ. пед. вузов / Л.П. Качалова. – Шадринск: ШГПИ, 2001. – 149 с.
12. Котлярова Ирина Олеговна. Теоретические основы личностно ориентированного повышения профессионально-педагогической квалификации работников образования: Дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01: Челябинск, 1999. – 341 с.
13. Маслоу, А.Г. Дальние пределы челвеческой психики /перев. С англ. А.М. Татлыдаевой; науч.ред. Н.Н.Акулина. – СПб.: Евразия, 1997. – 430 с.
14. Новиков А.М. Российское образование в новой эпохе: Парадоксы наследия, векторы развития: Публицистическая монография /А.М.Новиков. – М.: Эгвес, 2000. – 272 с.
15. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования [Текст]: учеб. пособие для студ. пед вузов и системы повыш. квалиф. пед. кадров / Е.С. Полат, М.Ю. Бухаркина, М.В. Моисеева и др.; под ред. Е.С. Полат.- М.: Издательский центр «Академия», 2002.- 272 с
16. Педагогика: Большая современная энциклопедия / Сост. Е.С. Рапанцевич. – Мн.: Современ. Слово, 2005. – 720 с.
17. Педагогічні технології у неперервній педагогічній освіті: Монографія / За ред. С.О. Сисоевої. – Київ: Віпол, 2001. – 502 с.
18. Підготовка майбутнього вчителя до впровадження педагогічних технологій: Навчальний посібник/ О.М.Пехота, В.Д.Будак, А.М.Старева, К.Ф.Нор, В.І.Шуляр, І.М.Михайлицька, І.В.Манькусь; За ред. І.А.Зязюна,О.М.Пехоти. –К.: Видавництво А.С.К., 2003. – 240с.
19. Полат Е.С. Проблемы образования в канун XXI века // Интернет-журнал «Эйдос». – 1998. – 11 ноября.
20. Хуторской А.В. О соотношении личностно-ориентированного и человеко-сообразного типов образования // Интернет-журнал «Эйдос». – 2006. – 16 октября. <http://www.eidos.ru/journal/2006/1016.htm>. – В надзаг: Центр дистанционного образования «Эйдос», e-mail: list@eidos.ru.
21. Шадриков В.Д. Философия образования и образовательные политики [Текст] / В.Д. Шадриков. – М.: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов. Издательская фирма «Логос», 1993. – 181 с.
22. Якиманская И.С. Личностно-ориентированное обучение в современной школе [Текст] / И.С. Якиманская. – М.: Сентябрь, 1996. – 96 с.

Подано до редакції 13.05.2012